

Юрій Шевельов

Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова?

1913 року в Відні вийшла книжка Степана Смаль-Стоцького *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache* у співпраці з Теодором Гартнером. Нині можна було б відзначати вісімдесятирічний ювілей видання. Ледве чи яканебудь книжка з слов'янського мовознавства, особливо українського мовознавства, в ті роки викликала такий вибух відгуків, і то поспіль негативних, як ця. Список їх (неповний) подають Червінська і Дикий на ст. 152 і 252. Додаймо ще такого ж характеру рецензію Т. Лера-Сплавінського в *Rocznik slawistyczny*, 9, 1921 і В. Ягіча в *Archiv für slavische Philologie*, 37, 1920. Хронологічно перед у розгромі вів Алексей Шахматов, 1914. Негативний присуд його і світової науки стосувався, власне, не всієї книжки, а тільки її останнього розділу «Становище русинської мови поміж слов'янських мов» — сорок сторінок із загального числа 500! Решта 460 сторінок, присвячених описові сучасної української мови, не схилювала мужів науки. Одним заходом, за сорок сторінок тексту, Смаль-Стоцький набув слави Герострата в славістиці. У цьому бо розділі він заперечив існування спільної давньоруської (єдиної східнослов'янської) мови, виводячи українську мову безпосередньо з праслов'янської і твердячи, що вона ближча до мови сербської (почасти слідом за П. Лавровським), ніж до російської (В. Глущенко, 19). За авторами книжки українська мова має 11 прикмет, спільних з російською мовою, і 13 — із сербською; тим самим автори виступали проти загальноприйнятого в тогочасній славістиці канону первісної єдності трьох східнослов'янських мов. Осуд книжки Смаль-Стоцького і його теорії був такий однозгідний, що створювалося враження єдиної оркестри з єдиним невидимим диригентом, хоч за всіма даними осуд був спонтанний. Смаль-Стоцького раз назавжди виведено з рядів «серйозних учених»; минали роки, а він усе перебував поза провідними науковими журналами й видавництвами, і друкували його

тільки українські (передусім львівські) журнали та ще, епізодично, пражська Slavia. Уважалося, що він «нагинає» науку до політики.

Чи всі критики Смаль-Стоцького були вільні від політичних мотивувань, свідомих чи підсвідомих, довести важко, та чи й треба. Фактом залишається, що теорія Смаль-Стоцького, як її подано в його граматичній, була методологічно безпорадна і що він свої тези не довів. Статистика мовних рис, вихоплених навмання, без уваги до часу їх постання ані до терену їх поширення не може мати доказової сили у реконструкції історичних фактів і не спроможна переконати знавців. Після поразки Смаль-Стоцького погляд на двоступеневий розвиток східнослов'янських мов: праслов'янська мова — давньоруська — українська (поруч білоруської й російської) — запанував беззаперечно, а від 1930-х років у СРСР став офіційно обов'язковою догмою. Ювілей виступу Смаль-Стоцького сьогодні — це не ювілей перевороту в історичній славистиці-україністиці, а тільки ювілей спроби перевороту. Хоч гра супротивників Смаль-Стоцького, правду кажучи, не була цілком чесною. Не довести чогось не означає довести протилежне, — а саме так це потрактовано. У нашому випадку не доведено, що давньоруська мова не існувала, але це не означає, що доведено, що вона існувала: А саме так поразка Смаль-Стоцького тлумачилася в славистиці в часі від 1913 року до сьогодні. Головний опонент Смаль-Стоцького Шахматов кожен свою працю в цій ділянці, від найраніших до найпізніших на кшталт «Введения в курс истории русского языка», справді підсумкового (1916), починав із заголовка на зразок «общерусский язык», «эпоха общерусского языка» (пор., наприклад, з ранніх праць — «К истории звуков русского языка», 1896, ст. 714) або з твердження, що три сучасні східнослов'янські мови мають своє «происхождение из некогда единого, нераздельного русского языка» (Введение, 10. — Підкреслив я).

Проте роки йшли, славистика збагачувалася численними новими фактами, озброювалася новими методами, і концепція єдиної давньоруської мови зазнавала чимраз відчутніших струсів, давала нові й

нові шпарини. Однією з найзагрозливіших новин було усвідомлення того, що, всупереч ранній індоєвропеїстиці, ми бачимо тепер історію мов узагалі, а отже, і східнослов'янських зокрема, не тільки як процеси розпаду (візьмімо хоч би заголовки розділів у шахматовському «Введеній»: «Распадение индоевропейской семьи», «Распадение балтийско-славянской семьи», «Распадение южно-восточного славянства», «Первое раздробление русской семьи», а подібно і в противників концепцій Шахматова, приміром, у М. Грушевського), — але і як історично зумовлені сходження, перерозподіли тощо. (Зрештою, уже й сам Шахматов знав і об'єднавчі процеси — схрещення, інтеграції, але містив їх у часі звичайно після розпаду такої єдиної спільної східнослов'янської мови). Перших відчутних ударів концепція «праруської єдності» зазнавала від українських учених (Тимченко, Ганцов, Курило та ін.), але на сьогодні вона настільки розхитана, що голоси про її застарілість і неадекватність чуємо і від російських славістів.

Про це докладніше далі, а тут, після цих коротких спостережень, слід перейти до головної теми цього повідомлення — спроби накреслити, хоча б схематично і в загальному контурі, що можемо протиставити сьогодні традиційній схемі постання української мови на тлі інших слов'янських мов, головне східнослов'янських.

II

Для початку ось кілька підставових тверджень, які мають вирішальний характер, але не можуть бути тут дискутовані і обґрунтовані в деталях і мусять бути цілком або почасти прийняті аксіоматично. До певної міри вони були висунені і цілком або частково обговорені в моїх попередніх писаннях, яких нема потреби повторювати тут. Нагадаю тільки ті з цих писань, що, на мою думку, становлять важливіші етапи в перебігу наближення до істини/адекватності, повністю завжди не осяжної:

1. Problems in the Formation of Belorussian. New York, 1953 (Supplement to Word, No. 2).

2. A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic. Heidelberg (Carl Winter Universitätsverlag), 1964 і New York (Columbia University Press), 1965.

3. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg (Carl Winter Universitätsverlag), 1979.

4. «Ukrainian Diphthongs in Publications of the 1980s and in Reality». *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, XXXIV, Columbus, Ohio (Slavica), 1986. Дальші посилання за цифрами 1–4 + сторінка.

Аксіоматичні твердження, що тут їх висуюю, а застосовую давно, можна поділити на негативні (1–3) і позитивні (4 – 9). Ось вони, з мінімальним коментарем.

1. Літописи згадують цілу низку східнослов'янських племен, хоч не подають їх повного списку (пор., наприклад, спробу Трубачова, 137 і далі, реконструювати плем'я смолян, у літописах не згадане); деякі з них не льюкалізовані як слід географічно. Можливо, що первісно східнослов'янські племена, усі або деякі, характеризувалися своїми мовними особливостями. Як на сьогодні, ми не спроможні реконструювати племінні мови, навіть якщо вони існували. Уже для часу складання перших літописів більшість племен була не живою реальністю, а історичною традицією. Оперування цими племенами як мовними одиницями може мати тільки арбітрарно-гіпотетичний характер. Доцільно виключити ці арбітрарно-гіпотетичні конструкції з загальної характеристики розвитку східнослов'янських мовних одиниць і не оперувати ними.

2. За сучасного стану слов'янського мовознавства не можна реконструювати будь-які прояви місцевого територіального мовного розвитку на східнослов'янському терені перед 6 сторіччям. Якщо до 6 ст. існували територіальні відмінності в мовному розвитку серед східних слов'ян, вони повністю затерті пізнішим розвитком. Зокрема до 6 або й 7

століття не можна говорити про існування якихось специфічно-українських мовних рис.

3. Як впливає з пункту 2, регіональні археологічні відмінності до 6 ст. не знаходять переконливих паралель у мовному поділі. Оперувати ними не кидає світла на мовні процеси на східнослов'янській території тієї доби. Для пізнішої доби, коли вже відбулися або відбувалися широкі міграційні процеси і в багатьох випадках мало місце нашарування одних мовних одиниць на інші, не може бути встановлена пряма паралельність у розвитку матеріальної культури і мови, тому даними археології треба користатися дуже обережно, а може, найдоцільніше до них взагалі не вдаватися. Це дві окремі еволюційні лінії, які не мусять збігатися і прояснювати одна одну.

4. Історія мовотворення взагалі, а української мови зокрема, включає процеси розпаду (диференціації більших мовних одиниць на менші), але не тільки їх. У традиційному індоєвропейському мовознавстві, спрямованому передусім на реконструкцію прамови, спираючися на розмаїття пізніших, зокрема історично засвідчених і сучасних мов, саме ці процеси превалювали і навіть розглядалися як єдино наявні. Але в дійсності не менш частими і нерідко основоположними були процеси інтеграції, накладання мов (або діалектів) на інші, вимішування, схрещення, об'єднання, перегруповування тощо. Термін Тараненка «перечленування», 38, видається мені менше вдалим.

5. Регулятивним фактором у диференційних і інтеграційних процесах були (і є) факти загальної історії, насамперед факти колонізації та її припинення, творення і зникнення політичних тіл, їх об'єднання, поділ або розпад, їхні соціальні перетвори й нашарування в межах кожного політичного тіла. Не можна будувати історію мовотворення і мововимирання, абстрагуючися від історичних фактів (процесів).

6. Нова мова виникає в результаті накопичення (аккумуляції) мовозмін. Темпи появи й ширення змін, які кінець-кінцем ведуть до постання нових мов (мовних одиниць), можуть варіювати. При певній аккумуляції

таких змін на певній території, а при їх відсутності на сусідній території (сусідніх територіях) на певному хронологічному етапі мовці усвідомлюють відокремленість і самодостатність своєї мови на відміну від мови (мов) інших географічно суміжних мовних одиниць; новоутворена (новоусвідомлена) мовна одиниця (єдність) дістає свою назву і стає — власне мовою. Цей етап — факт не тільки лінгвістичний, а — і насамперед — соціально-психологічний. Лишаючися в рамках суто мовних фактів, не можна сказати, *скільки* інноваційних відмінностей треба, щоб можна стало говорити, що факт постання нової мови справді стався. Не можна також визначити *дату* постання «нової» мови. Твердження на зразок «українська мова постала в 6 сторіччі» або «українська мова постала в 15 сторіччі» — аісторичні і в суті речі абсурдні. Як писав Потебня, можна точно зареєструвати дату, годину і хвилину, коли яблуко впало з яблуні, коли народилася дитина, але не можна визначити року, дня й години постання нової мови. (Цитую з пам'яті.)

7. Постання нової мови може завдячуватися не тільки акумуляції змін у даній мовній одиниці, а й акумуляції мовних змін на суміжних територіях при малому числі або відсутності змін на даній території (у даній мовній одиниці). Якщо на певній території в суміжних мовних одиницях А, Б і В одиниці А і В оформилися внаслідок достатніх змін у них як мови, незмінена одиниця Б може досягти статусу мови, навіть не мавши жадних змін.

8. Діалекти певної мови можуть постати раніше, ніж сама мова. Звичайно в таких випадках інноваційні діалекти інтегруються внаслідок історичних (соціо-політичних тощо) процесів. Можуть бути (і є) мови, що мають кілька коренів, себто мови, де спільні діалектні процеси точаться після їхнього розвитку нарізно. Наприклад, діалекти (мовні одиниці) А і Б можуть злитися в одну мову В, зберігаючи в ній деякі свої риси на правах діалектів цієї мови або ж зазнавши цілковитої уніфікації. Спільні

мовні зміни можуть поставати в діалектах і після того, як ці діалекти вже існували як окремі мовні одиниці.

9. Про історію певної мови можна (і, звичайно, слід) говорити, відколи відбулася перша зміна, що не була спільною з сусідніми мовними одиницями, хоч, звісно, одна така зміна не дозволяє ще говорити про наявність нової мови. Термінологічно таку мову в першопочатках її оформлення доцільно окреслювати префіксом *proto-*(протоукраїнська мова в 6 ст. тощо). У випадках діалектної дво- або кількакореневости в походженні даної мови до її історії належать (її історію розпочинають) ті мовні зміни, що відбувалися в діалектах-складниках даної мови.

III

Переходжу до безпосередньої проблематики формування української мови, виділення її з континууму суміжних слов'янських говірок на східнослов'янській території. Почну з подання загальної схеми мовного розвитку на східноєвропейській рівнині на схід від Карпат і від пущ на захід від Дніпра, щоб уже потім заповнити її, цю схему, найвизначнішими мовними фактами, звичайно, оминаючи деталі (великою мірою обговорені в моїх попередніх працях, зокрема 1 — 4, вищеназваних, насамперед у праці 3).

Як уже подано в аксіомі 1, реконструкція племінних доісторичних слов'янських мов на східноєвропейській рівнині, якщо такі мови існували, сьогодні неможлива. Найдавніший щабель розвитку після періоду існування праслов'янської мови, який ми можемо реконструювати з більшою чи меншою повнотою і вірогідністю, це період існування післяплемінних мовнотериторіальних, регіональних одиниць (було б необережно або й хибно називати їх мовами), найперші вияви вирізненості яких можна датувати 6-7 століттям. На час появи найдавніших зацілілих писаних джерел (11 ст.) ці одиниці в умовах державотворення на Східнослов'янській рівнині теж були вже історією; до того ж у передісторичні часи сумнівно, щоб вони досягли ступеня оформленості їх у мови, яким би умовним саме поняття мови не було. З

цих причин і літопис не має для них назв, оперуючи натомість найчастіше політичними одиницями — князівствами. Можна запропонувати для цих мовнотериторіальних одиниць умовні назви, в основу більшості яких тут узято назви міст — центрів визначніших князівств, із винятком двох назв суто географічного (ляндшафтного) характеру — Полісся і Поділля. Мовні та історичні факти дозволяють говорити про п'ять таких мовнотериторіальних одиниць-регіонів, перелічених тут, ідучи з півночі на схід і південь:

1. Новгородсько-Тверський регіон (далі скорочено НТ);
2. Полоцько-Смоленський (ПС);
3. Муромо-Рязанський (МР);
4. Києво-Поліський (КП);
5. Галицько-Подільський (ГП).

Точних меж (кордонів) цих одиниць-регіонів, певна річ, накреслити не можна. У питанні генези української мови безпосередньо входять у гру регіони 4 і 5, посередньо також 2. Тільки порядком контрасту можна оперувати регіонами 1 і 3.

У дальшій дискусії спиратимуся, як правило, тільки на процеси фонетичних змін. Це дає достатній матеріал і підстави для загального вступу. До того з різних рівнів мовної системи фонетика має ту перевагу, що вона оперує найменшою кількістю складових елементів; у випадку слов'янських мов кількість фонем звичайно не перевищує 50. Уже в морфології кількість складових елементів далеко більша, а в лексиці вона сягає десятків тисяч. Відповідно, фонетичні елементи найлегше піддаються облікові і підрахункові і забезпечують найточніші висліди. Вони також найкраще вивчені.

З найбільшою певністю можна реконструювати передісторичний (дописемний) стан у наших п'ятих мовнотериторіальних регіонах на підставі головне двох типів даних. Поперше, це реконструкція пізнього щабля праслов'янської мови, більш-менш на час 6 — 7 ст., який установлений багатьма дослідженнями й дискусіями з великою мірою

вірогідности. Подруге, це стан справ у найдавніших збережених писаних пам'ятках, що в поодиноких випадках сягають і давнішого часу, але рясно збережені і здебільшого досліджені від середини 11 століття. При цьому багато пам'яток початку писемної доби може бути територіально локалізовано. Якщо в цих пам'ятках певна фонетична риса виявляється не як інновація, а як стале явище, можемо з цілковитою вірогідністю припускати, що риса ця походить з часів дописемних. Ось на схрещенні даних із реконструйованої праслов'янської мови і з давніх писаних текстів, переважно 11 — 12 ст., і здобуваються відомості про стан мови і мовні інновації пізнього дописемного періоду в їхніх територіальних варіантах. (Про використання діалектних даних можна спеціально не говорити — воно самозрозуміле.)

Процеси переоформлення п'яťох первісних мовнотериторіальних регіонів у пізніші три східнослов'янські мови — українську, білоруську й російську — почалися ще в пізній дописемний період, відбувалися поступово й завершилися вже в часи, від яких маємо велике число писаних пам'яток. У своїй незайманості первісні п'ять регіонів не збереглися ніде, за винятком хіба частини колишньої Києво-Поліської групи — про це див. далі. Дуже схематично й спрощено можемо тут припустити такі головні процеси. НТ група в своїй західній частині, а особливо в самому Новгороді та його околиці, зазнала дуже великих змін унаслідок окупації Новгорода Москвою й масового перегону місцевої людности в 15 ст. (1478). У давні часи й пізніше історичні обставини (контакти колонізаційних рухів з півдня, з території Муромо-Рязанського регіону, і з північного заходу, себто з терену НТ) витворили умови для постання говіркового ядра майбутньої російської мови навколо (майбутньої) Москви і далі, а централізаційна роля Москви як політичного й культурного центру вможливила закріплення говіркової синтези і ширення її на північ, схід і почасти південь, особливо вздовж Дону. Про зформування російської мови в розумінні сучасному можна

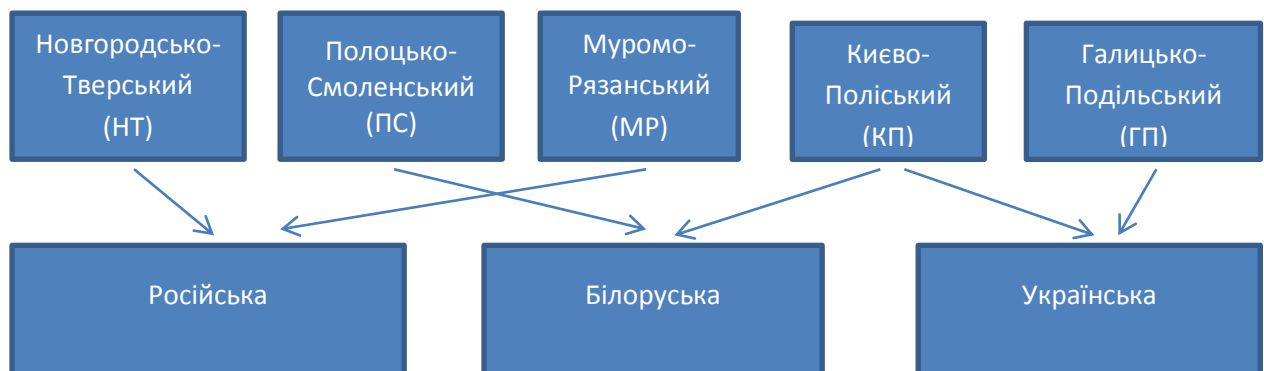
говорити від 15—17 століття. Усі ці процеси не мали ніякого прямого впливу на формування української мови.

Риси говірок Полоцько-Смоленського регіону ранньописемного періоду, колиски сильного акання (пор. бібліографічну позицію 1, ст. 69 і далі) виявили спочатку експансію на схід, беручи участь у формуванні конгломерату південноросійських говірок з їхніми перетвореннями первісного сильного акання на цілу низку інших типів акання, але далі втратили силу експансії на схід і якоюсь мірою поступилися російській мові на території Смоленщини. Натомість на півдні їхній тривалий наступ на північну частину києво-поліських говірок тривав до новітніх часів і був спинений хіба що встановленням сучасного кордону Білоруси і України вже в 20 столітті (хоч триває далі, вже в формі політично-адміністративного тиску на Берестейщині на південь від Ясельди). Зпоміж рис полоцько-смоленського говіркового комплексу особливу агресивність виявило акання (звичайно сильне), на ширення якого великий, може вирішальний, вплив мали й політичні чинники (утворення і експансія т. зв. Великої Литви), і, мабуть, унутрішньомовні фактори — кардинальне спрощення системи ненаголошеного вокалізму; в консонантизмі подібно ширилося автоматичне м'якшення приголосних перед голосними переднього ряду. У формуванні української мови відіграла велику роль саме ця експансія рис мовного ПС регіону на південь, яка внеможливила включення північного і навіть центрального Полісся до майбутньої української мови.

В основі української мови лежать галицько-подільські говірки в синтезі з південною частиною києво-поліських (ГП і КП), а серед впливових політичних чинників насамперед треба відзначити формування політичних осередків у Галичині і Волині (а може, й Південному Поділлі, на землях уличів і тиверців) і підпорядкування київському, на певних етапах дуже експансивному центрові. Власне, внаслідок поступового ширення «литовських», себто в суті речі протобілоруських рис і інновацій, з одного боку, і києво-подільсько-

галицьких, з другого, терен КП регіону звужувався і з півдня, і з півночі, відбувалося розмивання поліського ядра. Коли факт входження КП регіону до (прото) білоруської мови на півночі і до (прото) української мови на півдні став наявним, в осередку поліських говірок виник термін-самоозначення тутейші (тутэйшыя), себто ті, що «тут» споконвічні й опираються обом експансіям, з півночі і з півдня.

Перегрупування первісних говіркових регіонів у три східнослов'янські мови можна, дуже спрощено, показати такою схемою:

Хронологію головних етапів у формуванні української мови з увагою до деяких політичних подій часу в схематичній формі можна подати так:

1. 6 — 7 ст. Найдавніші процеси відходу від праслов'янської спадщини. Початок творення ГП і КП говіркових регіонів.
2. Можливо (тентативно) взаємодія ГП і південних КП рис на території Південної Волині.
3. Політична і мовна експансія Києва на захід і північ.
4. До середини 13 ст. — втрата степу (печеніги, половці, татарська навала), пізніше агресія Криму і спустошення південно-, східно- і центрально- українських земель.
5. Реконкіста, вимішування говірок на південь і схід від Києва, творення на козацьких землях синтетичних південносхідних говірок і тим самим осередку української мови в сучасному розумінні слова.

Щоб ця схема набрала переконливості, треба виявити, які риси української мови постали в до- і ранньоісторичні періоди. Риси ці творилися тисячу, мало не півтори тисячі років тому. Цілком природно,

що, як правило, вони поховані під пізнішими змінами. Їх треба *розкопати*, вивести на денне світло, як археолог викопує шар за шаром рештки згаслих культур. Їх треба співвіднести з одночасними явищами і відокремити від рис інших епох. Треба виявити, чи вони первісно виникали в регіоні ГП чи КП, а чи були спільні для обох. Треба встановити, яка їхня вага для структури мови, чи вони побічні (маргінальні), а чи центральні в системі мови.

Назву їх вісім, не претендуючи на вичерпність. В сумі вони відмінні від поданих Шахматовим (напр., 1916, ст. 15—16) або Смаль-Стоцьким (466 і далі). Обмежуюся на мінімально потрібному коментарі, посилаючися для докладніших коментарів на свої попередні праці 1—4.

1. Праслов'янська мова, уже в стадії свого розкладу, усунула сполуки приголосний + *j* (6 — 8 ст.). У цій серії змін протоукраїнські говірки одну зміну, а саме *d+j*, здійснили інакше від своїх сусідів. Це чи не найстарша протоукраїнська зміна, і з неї можна починати огляд історичної фонології української мови. У пізнішому розвитку українських говірок первісний рефлекс здебільшого перекритий пізнішими змінами. Рефлекс *дж* тепер зберігається в своєму первісному вигляді в бойківських і лемківських говірках: *ходжу*, *пряджа*. Далі на схід він збережений систематично лише в дієсловах 4 класу — *ходжу*, але *пряжа*, але реліктово *дж* виявлено в поодиноких словах у поодиноких місцевостях аж до Вінниці — Берестя на схід. У більшості південносхідних говірок рефлекс *дж* і в дієсловах перекритий рефлексом *д'*, засвідченим від середини 18 ст.: *ходю*. Докладніше див. 3, 63 і далі. Можна думати, що первісно зміна *dj* > *ž* охоплювала і ГП і КП регіони.

2. Рефлекси *kv* перед *ě*₂ в сучасній українській мові — переважно *цв*, але тут і там знаходимо також *кв*. У перших діяла друга паліталізація задньопіднебінних, у других ні: *цвіт* — *квіт*, *звізда* — *гвізда*. На підставі територіального розподілу цих рефлексів можна припустити, що в цих групах приголосних друга паліталізація не діяла в регіоні КП говірок, але діяла в ГП. Інновація ГП регіону відмежовувала його з заходу, а

консервативність КП регіону відмежовувала його з північного сходу (пор. 3, 56).

3. У КП регіоні пом'якшене *r'* депаляталізувалося в *r* перед 11 ст. (пор. *градоуца* в Виголекс. збірнику 11 ст., *сътвору* в Добр. євангелії 1164 р.). Якщо напис на гніздовській корчазі 10 ст. розшифровується як *Горун'а*, а це походить з *Горюнъ* — пор. Трубачов 173 (що дуже ймовірно), можна прийняти, що депаляталізація *r'* сталася не пізніше 10 ст. ГП регіон тоді її не знав. На південній Волині вона відбулася в 15 ст., на Львівщині в кінці 16 ст. Пор. 3, 189.

4. Деназалізація *ε* в *'а* відбулася в усіх східнослов'янських говірках не пізніше середини 10 ст. Але в КП регіоні це сталося тільки під наголосом: *пятий*, але *петі* (з непом'якшеним приголосним перед *е*. Пор. 3, 135). До пізнішої стандартної української мови ця КП особливість не ввійшла, але пор. у географічних назвах, напр., *Прі́петь*, *Лю́беч*.

5. Тоді як регіони НТ, МР і ПС запровадили автоматичне пом'якшення приголосного перед голосними переднього ряду, ГП і КП зберегли твердість приголосних перед *е*, а впровадили пом'якшення тільки перед *і* і *є* (Пор. 3, 171. Трубачов, 92, визнає це як можливість). Паляталізовані *н'* і *л'* були запроваджені як рефлекс *nj* і *lj*. У пам'ятках з ГП і КП регіонів розрізнення, в позиції перед *е*, пом'якшених і непом'якшених *н*, *л* — *н'*, *л'* зберігалося до кінця 12 — початку 13 ст., коли ці приголосні теж депаляталізувалися. Пор. у Мстиславовій грамоті 1130 р. опозицію двох *н*: *игоумене*, але *донелѣ*.

6. Праслов'янське *й* перед *ј* далеко перед писемним періодом змінилося не в *ѣ*, як в інших позиціях, а в *у*, напр., *мию*, *Київ* (пор. російські діалектні форми типу *коѣк* СРНГ 14, 48 — Перм, Вятка, Урал, Сибір). Відповідно *і* перед *ј* не змінилося в *ѣ*, а збереглося. Пор. *шия*. Див. для обох змін 3, 84, 273 і далі.

7. З відсутності слідів розрізнення фонологічно значущих інтонацій і довгостей у ненаголошених, а далі і в наголошених складах (які сліди збереглися в багатьох російських говірках і в пізніших пам'ятках) можна

зробити тентативний висновок, що інтонаційні й часокількісні розрізнення в ГП і КП регіонах були затрачені ще в передписемний час, принаймні в ГП регіоні.

8. До передписемного періоду належав початок характеристичного для української мови переходу *o* в *i*, який завершився появою *i* в середині 17 ст. (як також із певними обмеженнями *e*), особливо виразно в ГП регіоні. Цей початок у ГП регіоні полягав у асимілятивному звуженні перед *й*, *ї* в наступному складі, що могло статися тільки перед переходом цих голосних у *є*ри, себто перед 9 ст. До такої давньої дати веде й той факт, що в ГП регіоні таке звуження не залежало від наголосу. У КП регіоні, де зміна полягала в дифтонгізації *o* і залежала від місця наголосу, такої виразної хронологічної вказівки нема. Зміна могла початися в дописемний період або геть пізніше, одночасно з занепадом слабких *є*рів. Можливо, що відмінність розвитку *o* (та *e*) була зв'язана, як постулювали Ганцов і Курило, з відмінним характером інтонування наголошених голосних у двох протоукраїнських регіонах — спадна інтонація в КП і рівна в ГП.

Подані тут у короткому перегляді факти дозволяють говорити, що вже в пізній дописемний час східнослов'янські говірки південнозахідних регіонів оформилися в дві групи, умовно тут названі ГП і КП, які в своєму розвитку відрізнялися від мовних одиниць на північ і північний схід від них. Інновації цих двох регіонів лягли в основу пізнішої української мови, а інновації в ПС і МР регіонах, не сприйняті протоукраїнськими говірками, сприяли виразнішому протиставленню перших двох мовних регіонів останнім двом.

Не суперечить цьому твердженню те, що одночасно або й пізніше протоукраїнські говірки розвинули також інновації, спільні з іншими говірковими групами, що не ввійшли до формованої української мови. Найважливіші з цих спільних інновацій були повноголос, деназалізація носового голосного *o* в *u*, спільні зміни в початкових складах слів, що починалися на *j*, а саме втрата цього *j*- перед *u*-, *e*- і, в певних умовах,

перехід *je-* в *o-* (*осінь* тощо). Наявність конвергентних інновацій після або побіч дивергентних була цілком закономірна. Якщо розглядати мову не як купу випадкових рис, не аморфно, а як систему, де *tout se tient*, нема нічого дивного в тому, що в дальшому, окремому розвитку усамостійнюваних частин первісно єдиної праслов'янської мови реалізувалися не лише принципово нові явища, а й завершувалися ті процеси, які були в своїх початках закладені в первісній системі. Ідеться тут про реалізацію успадкованих тенденцій.

Крім того, треба тут мати на увазі ще дві обставини. Навіть у тих процесах, які вели до ніби однакових наслідків-рефлексів, могли бути і часто були дивергентні деталі. Подруге, однакові наслідки змін не завжди означають спільність процесу. Наочний і переконливий приклад з дещо пізнішого часу — занепад слабких єрів і перехід сильних єрів в *o* та *e*. Абстрагуючися від деталей, ці зміни виглядають однаковими в усіх частинах східнослов'янського континууму. Але добре відомо, що ці зміни сталися на півдні (ГП і КП) в середині 12 ст., а в НТ сто роками пізніше, в середині 13 ст. Річ ясна, що можемо тут говорити про збіжні процеси, але не спільні зміни. Це ж п'ять поколінь різниці!

Досі мовилося про діалектні угруповання й регіони. Наприкінці коротка згадка про літературну мову. Точніше, про хронологічно першу літературну мову на Україні. Незаперечно була вона територіально призначена для всіх східних слов'ян і не виходила тоді поза ці межі. Коло колиски її стояла церква, а посередньо — держава, бож у державі і для держави існувала й церква. (Теоретично могли б до неї належати й болгари й македонці, але вони впали під ударами Візантії, 972, 1018.) Матеріально мова ця була спадкоємцем трьох традицій — моравської, македонської, болгарської, але кістяком і м'ясом її на Русі була ця остання. Безперечно, домішувалися до неї місцеві, східнослов'янські елементи, але не так програмово чи в намірі, як через брак тренування й освіти, хоч згодом деякі з них і були легалізовані. Чи існував паралельно другий варіант літературної мови — секулярний, насамперед

адміністративний, якщо говоримо саме про літературну мову, себто про стандарт, — не так ясно. Місцеві канцелярські стандарти, більш або менш всеохопні, існували, але наскільки вони були стабільні, які території охоплювали, — це для нас неясно і, мабуть, ніколи не з'ясується через брак матеріалу. Єдине певне, що маємо, це літературна мова на церковнослов'янській основі, церквою санкціонована, пропагована, культивована, доглядана. Ця була в принципі спільноруська — від слова Русь, не від слова Росія. Зрештою, для Середньовіччя були типові понаднаціональні, церквою плекані (але до церкви не обмежені) літературні мови, як у країнах католицької церкви — латина. Наявність такої літературної церковнослов'янської мови до нашої тут проблеми генези української мови має тільки дуже побічний стосунок.

Тепер до підсумків. Літературні мови на Україні мінялися, вони творилися, вживалися й виходили з ужитку. Тяглість живої, «природної», «нерукотвірної» мови існує коло 1300 років. Можна для кожної *літературної* мови подати більш-менш точну дату постання. Староцерковнослов'янську створив Кирило з Солуня коло 863 року, як згодом німецьку — Мартін Лютер своїм перекладом Біблії 1522—1542 років, італійську — Данте своїми писаннями початку 14 ст. Неможливо знайти таку дату для кожної живої мови, також для української. Умовна дата постання давньоукраїнської літературної (церковної) мови — дата хрещення Руси — 988. Цю мову можна і слід назвати давньоруською. Але справжня, «жива» українська мова ніколи не була «давньоруська», ніколи не була «спільноруська», ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком або відгалуженням російської мови. Вона поставала й постала з праслов'янської, формуючися від 6 до 16 ст., і найкращий учений не визначить дня її народження. Вона витворювалася сторіччями, і тільки цілком довільно можна висувати тезу про рік або хоч би й століття її постання. Вона і молода і стара залежно від неминуче арбітрального датування (хронологічного відліку) її початку, яке тільки й

може бути арбітрарним, а ще краще, коли воно лишиться ніяке або множинне, себто пересувне.

Донедавна більшість українців обстоювали різницю / відмінність / відрубність своєї мови споконвіку, більшість росіян — споконвічну єдність її з російською, як і їхні послідовники за кордоном. Цих останніх було і є дуже багато. Що «майже всі зарубіжні славісти вважають її (спільноруську — Ю. III.) фікцією» (Півторак. 1991, ст. 28) — це, звичайно, фікція, але тепер фактів зібрано стільки, що серйозні російські вчені вже не можуть обстоювати міт єдиної «общерусской», давньоруської мови. Не випадково я тут кілька разів посилався на Трубачова (хоч він говорить про поодинокі прояви і утримується від узагальнень, хоч його ідеал все ще «в поисках единства»). Подібно і Янін та інші. Їх буде більшати. Політичну проекцію на сучасність, як я вже тут казав, з цих питань робити не обов'язково. Не треба. Хибно й небезпечно. Це різні речі.

Концепція Смаль-Стоцького з 1913 р. була невмотивована й недоречна. Шахматов був серйознішим ученим, але й його концепція не витримала випробування часу. Мало не щороку він видавав новий варіант своєї історії формування східнослов'янських мов. Питання це йому боліло. Виклад його зазнавав нових і нових модифікацій, але в кожній він підкреслював «общерусскость» мовної ситуації до постання трьох сучасних мов. Та це не тільки вияв упевненості й впертості, а й вияв того, як ці проблеми його муляли. То він удавався до озії його тяжкостравного «Очерка древнейшего периода истории русского языка», 1915, то до прозорості «Введения в курс истории русского языка», I, 1916. Він будував раз-по-раз нові споруди, удосконалював попередні, і він знову помічав у них загрозливі шпарини. Чи він прийшов би після 1920 р. до заперечення «общерусской» природи всіх цих споруд, ми не знаємо. Перешкоди були великі: інерція його наукового розвитку, з одного боку, правдоподібно підсвідомі політичні мотиви, з другого. Його ліберально-кадетські симпатії вимагали від нього визнання трьох сучасних

східнослов'янських мов. Його російсько-імперський патріотизм не дозволяв йому побачити повної правди. 1905 року він боронив волю друку для української літератури, але виходячи не з потреб українців, а з відсутності небезпеки для російської імперії (Шевельов, 1987, ст. 44). Відокремлення України 1917—1918 рр. викликало в Шахматова різке заперечення (Лотоцький, 359). Визволитися з політичних симпатій науковцеві не легко.

Пропонована тут концепція мало кого задовольнить. Шахматовістів обурить віднесення початку формування української мови до 6 ст., «смальстоцькістів» — закінчення її формування до 16 ст. Але здається, що ми стоїмо близько істини, коли, заперечуючи й відкидаючи концепцію «общерусской» мови, містимо час формування української мови в початках від 6 — 7 століть, а закінчення — десь коло 16 ст. А мусімо ще пам'ятати, що шлях розвитку української мови протягом цього тисячоліття далеко не завжди був прямий і послідовний, не завжди йшов однією лінією. Складна картина? Було простіше в Шахматова, а ще простіше в Смаль-Стоцького. Але де і коли правда була проста і прямолінійна?

Нью-Йорк, травень, 1993

Цитована література

Глуценко В. А. Період східнослов'янської мовної єдності в працях О. О. Шахматова. Мовознавство, 1993, 2.

Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1933 (Праці Українського наукового інституту, XII).

Півторак Гр. Давньоруська мова: реальність чи міф. Вісник Міжнародної асоціації україністів, 2, 1991.

Словарь русских народных говоров. Ред. Ф. П. Філін. Вип. 14. Ленінград, «Наука», 1978.

Smal-Stockyj und Theodor Gartner. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Відень, 1913 (НТШ).

Тараненко О.О. Мова Київської Русі. Вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. Мовознавство, 1993, 2.

Трубачов О. Н. В поисках единства. Москва, «Наука», 1992.

Червінська Л. Ф., Дикий А. Т. Показчик з української мови. Харків, 1929-1930.

Шахматов А. А. К истории звуков русского языка. Известия отделения русского языка и словесности, I, 3, 1896.

Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка, I. Петроград, 1916.

Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус. Без зазначення місця, 1987.

[Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/64725>